

תגובה למאמר "איפה ואיפה" תגובה למאמרו של י' מדן במגדים יז

במאמרו "איפה ואיפה"¹ מציג הרב י' מדן היבט מעניין בפרשיות המדבר בתורה, ההיבט החברתי של הצדק והמשפט. בפתח דבריו מצטט הכותב את הפסוקים מנבואת עמוס: "וַיְגַל כְּמִים מִשְׁפֵּט וְצַדִּיקָה כִּנְחָל אֵיתָן. הַזְּבָחִים וּמִנְחַת הַגֶּשֶׁתִּם לִי בַמִּדְבָּר" וגו' (עמוס ה', כה). מתוך לימוד פרשיות שונות מוכיח הכותב כי בפסוקים האלה מצוי המפתח להבנתן, וכי הקב"ה מחנך בשיטתיות את ישראל, בדרך של התנסויות ושל תגמול, להתגבש ולהיות "לעם הנושא את דגל הצדקה, המשפט והשוויון החברתי".

אי אפשר לחלוק על הכיוון הכללי, הבא לביטוי בנבואות רבות ובכתובים; אך בנקודות מסוימות מאלץ הכותב את הכתובים ומפרשם בדרך שונה מן המקובל. אנסה לענות על חלק מהשאלות המתעוררות בסוגיות הנדונות במאמר, במיוחד בעניין שמירת השבת במדבר ובתקופת המקרא, וכן בציווי עליה.

בראשית המאמר מבאר הכותב את הניסיון בפרשת מרה, לאור הפסוק "שֶׁם לוֹ חֶק וּמִשְׁפָּט וְשֵׁם נְסָהוּ" (שמות ט"ו, כה). לדעתו, הניסיון הוא מבחן הכבוד ההדדי, ההתחשבות בזולת בעת חלוקת המים. חק פירושו 'מְכַסֶּה'. הכותב מניח כי חלוקת מים לשישים רבוא מחייבת ארגון ותכנון. ובלשונו: "קשה לתאר את שעלול היה לקרות כאשר ששים רבוא איש צמאי מים לאחר שלושה ימי הליכה במדבר היו מתנפלים על המים". המסר החברתי עולה מתוך הניסיון ומיכולתם של ישראל לעמוד בו.

לענ"ד אין צורך לחפש את הניסיון, שהרי התורה עצמה פירשה אותו: "ולא יכלו לשתות מים ממרה כי **מרים** הם". לאחר שלושה ימי צימאון מגיעים ישראל למקום שמצויים בו מים, אבל המים מרים. ניתן לשער כי בסביבות ים סוף היו מי תהום שזוהמו במי הים. באזורים אלה מי התהום קרובים בדרך כלל לפני הקרקע,

¹ י' מדן, 'איפה ואיפה' - עיון בפרשיות ישראל במדבר', מגדים יז (אלול תשנ"ב), עמ' 61-90.

וניתן להגיע אליהם בחפירה לא עמוקה בכל מקום (ראה: נופים ואתרים, תל אביב תשמ"ד, עמ' 281). אי אפשר להוכיח את התיאור הציורי של מעיין קטן בחגווי הסלע שצריך לספק צורכיהם של שישים ריבוא.

תיאור זה של המים עולה מכמה מקורות. במזמור תהילים העוסק בתקופת המדבר נזכרים תהומות: "יִבְקַע צָרִים בְּמַדְבַּר וַיִּשְׁקַף תְּתַהַמּוֹת רַבָּה" (תהילים ע"ח, טו).² ובמכילתא הדברים מפורשים יותר: "רבי אליעזר אומר **והלוא המים תחת רגלי ישראל היו**, והארץ אינה צפה אלא על המים שנאמר 'רוקע הארץ על המים!'. ממקורות אלה עולה בבירור כי במרה נמצאו מים בהישג ידו של כל אדם מישראל.

הניסיון כאן היה, כמובן, הצמא והמרירות, ועל רקע זה באה תלונתם של בני ישראל ובקשתם, כלשון רמב"ן: "לקרוא בהם אל ה' לא דרך תלונה".³ בניסיון המים במרה אין אפוא מסר חברתי, אלא מסר אמוני, ונלמד ממנו גם **האופן** שבו יש לפנות לה' בעת צרה.

ירידת המן

לדעת הכותב, מהות הניסיון בפרשת המן היא עמידתם של בני ישראל במבחן של כבוד, ללקוט את מזונם במידה הראויה להם. מידה זו הייתה מצומצמת, ולא היה בה כדי להעניק לאוכליה תחושת שובע, ככתוב: "וַיַּעַן וִירַעִיבְךָ וַיֹּאכִילְךָ אֶת הַמֶּן" (דברים ח', ג). לדעת הכותב, הניסיון שנאמר לישראל לפני ירידת המן, "למען אנסנו" (שמות ט"ז, ד) רומז לציווי שנאמר להם אחר ירידתו: "זה הדבר אשר צוה ה' לקטו ממנו איש לפי אכלו עמר לגלגלת" (שם, טז).

מדרשים רבים של חז"ל לפרשה זו סותרים את ההנחה הזאת:

יצא נחשון בן עמינדב וביתו מלקט הרבה, יצא עני שבישראל ומלקט קמעא, וכשהן באין לידי מידה נמצאו כולן שווין שנאמר: "וימדו בעמר ולא העדיף המרבה והממעט לא החסיר"

(ילקוט שמעוני בשלח, רמז רס).

וכן **בתנחומא** (מדרש תנחומא הקדום, פרשת בשלח): "ויתן להם המלך וגוי' (דניאל א', ה) - במידה, אבל כשהורדתי להם מן, היה יורד כשם שהמטר יורד **ואין לו קצבה**".

² ועיין רש"י על המילים "כתה מות רבה". אין זה דומה לסלע מי מריבה או מסה ומריבה.
³ אמנם רמב"ן מבאר את המילים "חק ומשפט" כמציינות סדרי חברה ומנהל, אך אינו מפרש כך בהקשר לניסיון במרה.

וכן בילקוט שמעוני (רמז רסא): "זבדי בו לוי אמר שני אלפים אמה היה יורד המן בכל יום וכו'. וכן אמר ר' יהודה בר שלום שני אלפים וכו' והמותר וחם השמש ונמס... מפני משאו בדרך". ועוד: "וחם השמש ונמס - שהיה נעשה נחלים נחלים וכו' " (תנחומא ישן בשלח; בבלי יומא עה ע"ב).

לפי דעת חז"ל, הניסיון שבמן היה בכך שלא הייתה לישראל פת בסלם, כדברי רבי אליעזר (ילקוט שמעוני שם): "כל מי שיש לו מה יאכל היום ואומר מה אני אוכל - 'בלתי אל המן עינינו'" (במדבר י"א). לכך אפשר להוסיף את הצורך ללקוט את המן עד ארבע שעות ביום, לפני שיימס, כדברי הגמרא בברכות (כו ע"א). אבל הכמות הייתה מספקת, וכל אחד לקט כרצונו.

לעני"ד, כל עניינו של המן הוא ברכת ה' היורדת ישירות מן השמים אל האדם. משום כך המן מרובה בכמות, יותר מכדי צורכם של ישראל, והמאכל מתברך במעי האוכלים, השבעים באכילה מועטת שאין בה פסולת. וכן דרשו חז"ל שהיה המן יורד על פתח האוהל, ואפילו הוא על מיטתו מושיט ידו ומלקט (ילקוט שמעוני, רמז רנח).

השוויון בכמות קיים, אך הוא מוכתב מן השמים: המרבה לא העדיף והממעיט לא החסיר, כי מן השמים יצרו את האיזון. לעומת זאת לא היה שוויון בטעם: התינוק היה טועם טעם חלב, הזקן - טעם של לחם, והחולים - טעם סולת מעורב בשמן ודבש (בבלי יומא עה ע"א). אין כאן שוויון, אלא התאמה; ואין כאן מבחן ואתגר לישראל, אלא מעשה ה' מן השמים.

י' מדן מדבר על תחושת הרעב של אוכלי המן. לדעתנו, תחושה כזאת אינה מתאימה למהותו של 'לחם מן השמים'. את הפסוק "ויענך וירעבך ויאכילך את המן" (דברים ח', ג) יש לפרש: ויענך - בדרך; וירעבך - קודם המן; ואז: ויאכילך את המן. גם המפרשים זאת על המן עצמו מתייחסים לעניין של 'פת בסלוי' כדלעיל.

הביטוי "לחם אבירים" (תהילים ע"ח, כה), גם אם נפרשנו כפשוטו, רחוק מאוד מתיאורו של המחבר, ומתאים יותר לדרך המדרשית, המייחסת למן שפע, ברכה, בריאות ושובע.

מצוות השבת שנצטוו במרה

דרכו של המחבר בעניין השבת נראית בעינינו מופרכת לחלוטין. לדעתנו, השבת היא מהות אחת, ואין לחלקה ל'שלבים', גם אם טעמיה הם שניים.

על סמך הגמרא (בבלי סנהדרין נו ע"ב) ופירוש רש"י (לדברים ה', יב) קובע המחבר: "שבת שנצטוו עליה במעמד הר סיני הייתה אות לבריאת העולם, ואולם שבת שנצטוו עליה במרה (והיא זו שבמשנה תורה) הייתה זכר ליציאת מצרים וילמען ינוח עבדך ואמתך כמוך".

לאמתו של דבר, אין זו כוונת הגמרא ורש"י. הגמרא מבארת את הביטוי "כאשר צוך ה' אלהיך" שנאמר במצוות שבת בעשרת הדיברות בפרשת ואתחנן (דברים ה, יב). שואלת הגמרא: "היכן ציווה?" ועונה: במרה. נראה שהגמרא (וכן רש"י) באו לשלול את הדעה כי משה הוא האומר את עשרת הדיברות במשנה תורה מעצמו ומוסיף בערבות מואב "כאשר צוך ה' אלהיך" - בהר סיני (כפירושו של רמב"ן). לדעת הגמרא, משה אמר **בהר סיני** את עשרת הדיברות, והביטוי "כאשר צוך" מכוון למרה. אין הגמרא אומרת כי נוסח מצוות השבת שבמשנה תורה נאמר כולו במרה. הביטוי "כאשר צוך" מתייחס רק לעיקר מצוות השבת, ונאמר כבר בהר סיני, ועוד, על-פי המשך דבריו אודות התלות בין זכר ליציאת מצרים למלאכת הוצאה ול"כמוך" לא מובן כיצד נשתרבת לתוך נוסח זה, שנאמר במרה, הטעם "למען ינוח", הכולל כמה מלאכות שלא היו כלל ועיקר במרה (לשיטתו), כגון מלאכות הבית והשדה האסורות בשבת שלא מדין הוצאה.

למעשה רש"י עצמו בפירוש לסנהדרין דוחה אפשרות זו:

וכל מה שכתוב בדברות האחרונות היה כתוב בלוחות וכן שמע מסיני (רש"י שם)

כלומר בהר סיני - היה הכל: למען ינוח וכו', כי ששת ימים וכו' וזכרת וכו' ואין להסיק כי שבת של עשרת הדברות בדברים נאמרה במרה וזו של שמות בהר סיני כדברי המחבר, ודאי אין לתלות דברים אלה ברש"י האומר את ההפך הגמור.

כאן ברצוני להוסיף הערה לשיטתו של המחבר: גם אם נניח כי הטעמים נאמרו במקומות שונים דהיינו, במרה - "וזכרת" וכו'; ובהר סיני - "כי ששת ימים", עדיין אינך מוכרח לחלק את מצוות השבת לשניים, כי חילוק טעמים מצאנו בתורה אך לא מצווה הניתנת בשלבים או בהדגשים שונים.

בהמשך מסיק המחבר כי "מצוות השבת שבמרה כללה להבנתנו מלאכה אחת בלבד, שהקשר שלה למלאכת המשכן רופף - מלאכת הוצאה מרשות לרשות". ראייתו שנצטוו עליה שם היא משבת שבמדבר סין (שמות ט"ז) ומתוכחתו של ה' על אי שמירת השבת.

כותב המחבר: "קשה להניח שכבר במרה נצטוו על ל"ט אבות מלאכות של שבת שהרי אילו נלמדו ממלאכות המשכן, ועדיין לא נצטוו ישראל במעשה

המשכן" וכו', וכן: "הואיל והלימוד הוא מסמיכות פרשיות מאוחרת לא ייתכן" מבחינה פרשנית שנצטוו על כך במרה" ויש לשאול לשיטתו: מדוע לא קשה להניח כי בהר סיני נצטוו על כל ל"ט מלאכות שבת והלוא על המשכן נצטוו רק ארבעה חדשים מאוחר יותר, ובזה גם הוא מודה כי "בשבת של סיני נצטוו על המלאכות כולן". ואם רצונך לומר כי נצטוו על העתיד להיות במקום זה מאוחר יותר, מדוע אין לומר זאת במרה, האם הר סיני בלבד נטל סגולה זו?

לדעתנו מסוכנת גישה מחקרית זו המחפשת רקע של מקום וזמן לחלות מאמר מסוים, ק"ו בן בנו של ק"ו חלות מצוה זו או אחרת. לדעתנו אין צורך בהתאמה זו של רקע לציווי, ולעני"ד רש"י רומז על כך:

במרה נתן להם מקצת פרשיות של תורה **שיתעסקו בהם** (ט"ו, כ)

קרי - בלימוד התורה ולא בקיום המיידים.

לעצם השאלה: מנין למדו ט"ל מלאכות לפני פרשת המשכן? ייתכן שהלכה זו נאמרה ללא מקור הלימוד, וייתכן גם כי לעת עתה הצמידו ט"ל מלאכות לעשיית הפת, להכנת הבגד ולשאר מלאכות יסודיות.

שאלה זו של "מנין?" עולה גם במצוות אחרות: מנין ידעו בני ישראל במצרים כיצד לשחוט כהלכה ולבדוק מום וטרפות בקרבן פסח? כיצד ומנין קיימו פרטי מצוות הנלמדים במשנה תורה כגון, דיני גיטין, ומתנות כהונה שנאמרו במשנה תורה, דיני עדות במשפטים שהתקיימו ועוד. ועל כורחך נפרש כדברי **רמב"ן** בהקדמתו לדברים, כי כל המצוות נאמרו בהר סיני או באוהל מועד, וכן נפרש גם את עניין השבת במרה.

בעניין ההקבלה בין ישראל במרה למלאכת הוצאה, ובין ישראל בהר סיני לשאר מלאכות - המחבר נוקט שוב קו הקושר מצווה לאירוע, ובדרכו זאת כותב:

"נראה לנו שיש לקשור שינוי זה לשינוי אחר שעובר עם ישראל למרגלות הר סיני שינוי מחברת נודדים לאומה היושבת במקום קבוע... ובמרכז הווייתה נמצאות הבנייה והיציאה - הקמת משכן ה'. הקמת המשכן דרשה מן העם עיסוק בכל ל"ט המלאכות" וכו'.

הכותב בהנחתו מרחיב את מלאכת המשכן מבסיס לימודי גרידא של "הוקשה שבת למלאכת המשכן" לבסיס המציאותי שעליו נרקמה השבת. הנחה זו הולכת שבי אחר תיאור ציורי של "שבטי נודדים" (המוכרים לנו ממבקרי מקרא יהודים

⁴ אם נמשיך בדרך זו הרי עד פרשת ויקהל מופקע עונשה של השבת שהרי רק אז הוזהרו על מלאכת הבערה אשר מלמדת לדעת ר"ע ולהלכה חלוקת אבות מלאכות והחיוב על כל אחת מהן.

ושאינם יהודים). אך יש לזכור כי שביתה מכל מלאכות שבת הן חלק ממהותה של השבת העולמית (המחייבת גם שבטי יהודים נודדים), וכי מלאכות אלה אינן דווקא של "בנייה ויצירה" הנעשים בבתי חרושת או במבנים מונומנטלים. "בנייה ויצירה" יכולים להיות גם בתוך אוהלו של הנווד, ואין שום סיבה לא לצוותו על כך כבר במרה.

נחמיה וירמיה

הראיה העיקרית, לכאורה, להצדקת טענתו של המחבר היא מתוכחות הנביאים על השבת. אכן גם בירמיה וגם בנחמיה הטענות העיקריות, ואולי הבלעדיות, הן על מלאכת הוצאה. נסיק מכך כדברי המחבר כי "בימיהם פיתחו היהודים אורח חיים עירוני... המסחר תפס מקום חשוב בחייהם וכשהוכתב מועד המסחר ע"י האחרים הגויים, הייתה הפרצה בעיקר במלאכת הוצאה". זו מסקנה נכונה; אבל מה לזה ולדברים הבאים: "השבת כמתקשרת אל מקום המסחר לא באה להעיד על כך שהקב"ה ברא את העולם בששה ימים, השביתה ממלאכת הוצאה אין בה שביתה ממלאכת הבריאה והיצירה, שהרי אין יצירה במלאכת הוצאה... והיא באה לעצור את ההתעשרות הבלתי נלאית" וכו'.

האם יש לנו שתי שביתות? גם אם נסכים לסוף דבריו כי מלאכת הוצאה באה לעצור את ההתעשרות, הרי השבת היא אחת, זו שבמרה וזו שבהר סיני. גם לדבריו, שהשבת ניתנה בשלבים, הרי לאחר שנחתמה השבת אין מקום לחלקה, ויש לראות את השבת כמכלול אחד שבו פגעו ישראל. התוכחה הנבואית היא על מלאכת הוצאה בלבד, היות ובזה פגמו, ואין לראות בתוכחה הנבואית מסר חברתי.

יתרה מזו: לו העניין החברתי היה חורה לירמיה, מדוע לא גזר על משא ומתן כפי שגזרו מאוחר יותר חז"ל?

מסקנה: בזמן נחמיה וירמיה היה זלזול במלאכת הוצאה ללא כל קשר לקלקול חברתי (שהיה קיים ללא ספק) גם הסוחר הרמאי **בעמוס** מחכה "מתי יעבר החדש ונשבירה שבר והשבת ונפתחה בר..." (עמוס ח', ה) כלומר אפילו הוא אינו עוסק **במסחר** ביום השבת. ולכן אין גוזרים על המסחר אלא על סגירת השערים. הזלזול במלאכה זו נובע מהיותה מלאכה גרועה שאכן אין בה "יצירה" ואינה נחשבת חמורה בעיני ההמון.

לסיכום: כוונת המחבר לגזור את מצוות השבת לחלקים מסלפת את מהותה האחת. המסרים החברתיים המעורפלים אינם ברורים דיים, גם לא כהנחה מתודית תאורטית.